
ФОНЕТИЧНА, ЛЕКСИЧНА ТА ГРАМАТИЧНА СИСТЕМИ МОВИ ТА МЕТОДИ ЇХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отримано: 21 січня 2020 року

Прорецензовано: 23 січня 2020 року

Прийнято до друку: 29 січня 2020 року

e-mail: ljudmila_@ukr.net

tovkaylo_t@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2020-9(77)-143-146

Довбня Л. Е., Товкайло Т. І. Концепція генетичної єдності українських говірок у лінгвістичній спадщині В. М. Ганцова. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2020. Вип. 9(77). С. 143–146.

УДК: 811.161.2'44(092)

Довбня Людмила Еммануїлівна,
кандидат філологічних наук, доцент
Державний вищий навчальний заклад

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Товкайло Тамара Іванівна,
кандидат філологічних наук, доцент
Державний вищий навчальний заклад

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

КОНЦЕПЦІЯ ГЕНЕТИЧНОЇ ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК У ЛІНГВІСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ В.М. ГАНЦОВА

У статті представлено опис громадянської позиції та аналіз окремих наукових розвідок В.М. Ганцова – відомого українського вченого: діалектолога, історика мови, лексикографа, котрий доклав значних зусиль до нормалізації української мови в аспектах її правопису, лексикологічних та словотвірних процесів. Проаналізовано вчення дослідника про специфіку козелецьких говірок Чернігівщини, що створило загальну картину північноукраїнських говірок і презентувало їх поділ на три групи: східну (лівобережну), посередню і західну.

Опрацьовуючи орфоепічну специфіку північноукраїнських говірок, В. Ганцов приділив значну увагу дифтонгам, скоригувавши наукові розвідки попередників. Учений здійснив теоретичний опис дифтонгів і з'ясував їхню роль як у системі північноукраїнських говірок, так і в історичному розвитку загалом. Саме у процесі дослідження фонетичної природи дифтонгів В. Ганцов довів історичну єдність українських говірок.

Ключові слова: українська діалектологія, козелецькі говірки, історія української мови, правопис, діалектна класифікація, польські дифтонги, Всеволод Ганцов.

Ljudmila E. Dovbnia,

Ph. D in Philology, associate professor at the department of Ukrainian language and methodology of teaching, associate professor and the department of pedagogy, theory and methodology of primary education
«SHEI Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical Grygorii Skovoroda University»

Tamara I. Tovkaylo,

Ph. D in Philology, associate professor at the department of Ukrainian language and methodology of teaching, associate professor and the department of pedagogy, theory and methodology of primary education
«SHEI Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical Grygorii Skovoroda University»

THE CONCEPT OF UKRAINIAN DIALECTS GENETIC UNITY IN V.M. HANTSOV'S LINGUISTIC HERITAGE

Continuing the series of papers on the history of personalized Ukrainian linguistics, we should mention that V.M. Hantsov made a considerable contribution into native linguistic research development. Due to his unfortunate fate, he created few works, nevertheless they are of great scientific importance. The scientist's studies became an important stage in the development of Ukrainian dialectology, historic phonetics, lexicography as well as standard language normalization including its orthography.

A great scientist's sense of nationhood and his significant professional authority were acknowledged and properly appreciated by the world scientific community. V.Hantsov had tirelessly worked in the field of standard Ukrainian language normalization, in particular, he took an active part in Kharkiv orthographic committee's activities. It was him, who wrote a chapter on invariable words orthography (1926) and the Academic Russian-Ukrainian dictionary.

In the article, the authors presented an analysis of selected scientific works by V.M. Hantsov's, a well-known Ukrainian scholar, dialectologist, language historian and lexicographer, who made great contribution into Ukrainian language normalization concerning its orthography, lexicological and word-formative processes. The authors analyzed this scientist's study on the special features of Kozelets dialects in Chernihiv Region, which created an overall picture of North Ukrainian dialects and presented their division into three groups: the East one (Left Bank), the Central one and the West one.

When working on the orthoepic peculiarities of North Ukrainian dialects, V. Hantsov paid special attention to diphthongs correcting his predecessors' scientific research. The scholar made a theoretic description of diphthongs, ascertained their role in the system of North Ukrainian dialects as well as in the historic development in general. When the scientist made a research on the phonetic features of diphthongs, he proved the historical unity of Ukrainian dialects.

*The history of Ukrainian vocalism development was repeatedly chosen as the object of V. Hantsov's scientific interests. Referring to consonantism, the scholar justly states that Proto-Slavonic reflex *dj underwent different transformations in Ukrainian and other languages.*

We should admit that during his short periods of freedom, V. M. Hantsov managed to present to the Ukrainian and world community an example of civil courage, dignity and decency as well as a scientific interpretation of certain general linguistic ideas, dialectological explanations, historic phonetic descriptions, lexicographic works. All of this is a great impulse to develop modern linguistic studies.

Key words: *Ukrainian dialectology, Kozelets dialects, the Ukrainian language history, orthography, dialect classification, Polissia diphthongs, Vsevolod Hantsov.*

Постановка проблеми в контексті сучасної філологічної науки та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Продовжуючи серію праць з історії персоналізованого українського мовознавства, слід зазначити, що вагомих внесок у розвиток вітчизняних лінгвістичних учень зробив В.М. Ганцов. У зв'язку із трагічною долею з-під його пера вийшло небагато праць, однак вони мають неабияку наукову цінність. Розвідки вченого стали важливим етапом у розвитку української діалектології, історичної фонетики та лексикографії, а також унормування літературної мови, у т. ч. її правопису.

В. М. Ганцов, як ніхто інший, зазнав несправедливих переслідувань і гонінь, упродовж більшої частини життя потерпав від тоталітарної репресивної машини. Його ім'я і наукові здобутки впродовж багатьох років несправедливо замовчувалися. Нині настав час повернення українській науковій спільноті величних особистостей, завдяки яким суспільство має власну етнокультурну і самобутню мову. До їх числа по праву входить В.М. Ганцов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання означеної проблеми і на які опираються автори. Сучасні дослідники-мовознавці принагідно зверталися до опрацювання мовознавчої спадщини В.М. Ганцова. Так, з-поміж аналітичних праць слід виокремити розвідки Ю. Шевельова, М. Желєзняка, С. Шевченко та ін., де переважно окреслюються біографічні аспекти й лише подекуди – його мовознавчі ідеї, що стали підґрунтям для створення сучасних діалектологічних, фонетичних та лексикографічних учень. «Виклики сучасного українського суспільства спонукають дослідників до відродження забутих імен і повернення їх на терени рідної землі. З огляду на це особливої актуальності набуває необхідність ознайомлення широкого фахового загалу із науковими розвідками вченого та їх різноаспектний коментар» [4, с. 38].

Визначення не вирішених раніше частин проблеми. Незважаючи на наявність окремих досліджень, до сьогодні не здійснено комплексного опису внеску В.М. Ганцова в історію становлення та розвитку українського мовознавства, що спонукає авторів цієї розвідки до подальшого аналізу та популяризації в науковому світі напрацювань великого вченого. Зокрема, потребують фахових інтерпретацій діалектологічні погляди, часто суперечливі, тлумачення дослідником історико-фонетичних процесів (як у сфері вокалізму, так і консонантизму), визначення їх ролі в українському загальнофілологічному та етнокультурному контексті.

Мета статті – здійснити загальний опис мовознавчого доробку В.М. Ганцова та проаналізувати й описати інтерпретацію ним регіональної специфіки козелецьких говірок.

Постановка завдання. Відповідно до сформульованої мети слід здійснити огляд громадянської позиції та наукової спадщини вченого, акцентуючи на окремих сторінках його діалектологічних учень, окреслити його роль в історії української мовознавчої думки, популяризацією напрацювань віддати належну шану досліднику.

Виклад основного матеріалу. Вагоме місце в історії становлення української лінгвокультурологічної спадщини по праву належить Всеволодові Михайловичу Ганцову, котрий, як і переважна більшість знакових у науці постатей, зазнав репресій і впродовж усього життя потерпав від цинічних і жорстоких рішень тодішньої влади. Саме із цієї причини він не залишив по собі великої кількості напрацювань, проте ті 16 розвідок, що вийшли з-під його пера, мають велику наукову цінність у сфері українського мовознавства:

- Українська мова. Календар Благодійного товариства за 1917 р. С. 115–119;
- Рецензія на «Основи науки про мову українську» Іл. Свенціцького. *Вільна українська школа, 1918-19 шкільний рік*, ч. 3. С. 189–194;
- Рецензія на «Курс українського язика» І. Огієнка. Книгар, 21 (Травень 1919 р.). С. 1400–1406;
- Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. *Записки Історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук*, II-III. Київ, 1923. С. 116–144;
- Діалектологічна класифікація українських говорів. *Записки Історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук*, IV. Київ, 1924. С. 80–144;
- Рецензія на працю П. Бузука «Коротка історія української мови». *Записки Історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії Наук*, V. Київ, 1925. С. 252–267;
- Рецензія на працю М. Дурново «Очерки истории русского языка». «Україна», 1925, 1–2. С. 185–190;
- Чергові завдання української діалектології. *Записки Етнографічного товариства*, I. Київ, 1925. С. 37–41;
- Проблеми нашої літературної мови. *Життя й революція*, 1925, ч. 10. С. 61–65; ч. 12. С. 111;
- Пленум Правовисної комісії в Харкові. «Україна», 1925, ч. 6. С. 173–175;
- Розділ в «Українському правописі. Проект» під назвою «Правопис незмінної частини слова». Харків, 1926;
- До історії звуків в українській мові. I. Укр. *зійти, підіймати, розірвати*. *Записки Історико-філологічного відділу Української Академії Наук*, VII-VIII. Київ, 1926. С. 74–85;
- Рецензія «Новий славистичний орган: Zeitschrift für slavische Philologie 1924–25». *Записки Історико-філологічного відділу Української Академії Наук*, VII-VIII. Київ, 1926. С. 553–557;
- Особенности языка Радзивилловского (Кенигсбергского) списка летописи. *Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук*, XXXII, 1927. С. 177–242;

– Діалектні межі на Чернігівщині у збірнику «Чернігів і Північне Лівобережжя» / за ред. М. Грушевського. Київ, 1928. С. 262–280;

– Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten. Zeitschrift für slavische Philologie II, 1925. S. 213–235, III, 1926. S. 202–217.

7 грудня 1892 р. в м. Чернігові в інтелігентній сім'ї народився Всеволод Михайлович Ганцов. З дитинства він вирізнявся з-поміж однолітків особливою ерудицією і неабияким потягом до знань, тому в 1907 р. успішно завершив навчання в Чернігівській гімназії. Навчання в Колегії Павла Галагана (м. Київ) засвідчило високий інтелектуальний рівень юнака, підтвердженням чому є отримання ним золотої медалі.

Після закінчення історико-філологічного факультету Петербурзького університету молодий і перспективний науковець отримав пропозицію залишитися на одній із кафедр для продовження започаткованої у студентські роки наукової діяльності. Першою науковою розвідкою дослідника стало «Описание говора с. Патют Козелецкого уезда Черниговской губернии», що вийшло друком у «Збірнику» Академії наук.

З поверненням у 1918 р. до Києва В. Ганцов стрімко будує наукову кар'єру, що відкриває перед ним великі перспективи. Так, він розпочинає свою діяльність у Київському університеті Св. Володимира, а через рік стає постійним членом і секретарем лексикографічної комісії ВУАН, не припиняючи при цьому викладацької діяльності в Київському інституті народної освіти, Археологічному інституті та музично-драматичному інституті імені Лисенка. Наукова діяльність дослідника в цей період означалася появою розвідок «Діалектологічна класифікація українських говорів», де пропонується власне бачення регіональної специфіки української мови; «Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їхнього фонетичного розвитку», «Діалектологічні межі на Чернігівщині», «Особливості мови Радивилівського (Кенігсберзького) списку літопису»; а також розділів «Фонетика» і «Правопис незмінної частини слова» у проекті українського правопису 1926 р.

З 1927 по 1929 рр., перебуваючи в закордонному науковому відрядженні (у Німеччині і Франції), учений, знаючи низку іноземних мов (усі слов'янські, англійську, німецьку, французьку, італійську, персидську, турецьку, грузинську), плідно працює над створенням лінгвістичного атласу німецької мови, а також бере участь у роботі I Інтернаціонального лінгвістичного конгресу в Гаазі. Після повернення на батьківщину продовжує займатися науковою і викладацькою діяльністю.

Та все ж дослідницьким задумам В.М. Ганцова не судилося здійснитися. Його не оминула сталінська репресивна машина, і 1929 р. вченого було звинувачено у причетності до діяльності Спілки Визволення України і репресовано. Ув'язнення забрало 17 років його життя (по 1946 р.).

Згадуючи В. Ганцова, М. Фасмер у листі до Ю. Шевельова від 10 січня 1953 р. пише: «Я його високо цинив науково і під кінець дуже сприявлявся з ним особисто... Про його біографію я ніколи не розмовляв з ним... Подеколи він справляв враження дещо незграбної людини... і, можливо, був простого походження. Але він був дуже розумний і тактовний, і в поведженні з людьми не помічалось в нього жадних зовнішніх хиб» [6, с. 38–39].

Громадянська позиція і неабиякий фаховий авторитет великого вченого були визнаними й належно поцінованими світовою науковою спільнотою. В. Ганцов невтомно працював у царині нормалізації української літературної мови, зокрема брав активну участь у діяльності Харківської правописної комісії. Саме він є автором розділу з правопису незмінних слів (1926) та академічного Російсько-українського словника, «...який називають монументальним пам'ятником українського культурного відродження 20-х років. Саме В. М. Ганцов, на думку Ю. Шереха, надає цьому виданню «свого духа печать», і вже цим заслуговує, щоб ім'я його було викарбоване золотими літерами на скрижалях історії української культури. Спеціальних праць, присвячених українській літературній мові, скажімо таких, як «Уваги» О. Курило чи «Норми» О. Синявського, В. М. Ганцов не створив. У його бібліографії є лише одна стаття, де порушено проблеми української літературної мови. Однак це не наукова розвідка, а скоріше науково-популярний виклад думок про історію української літературної мови, проблеми її розвитку і шляхи розв'язання. Вчений добре усвідомлював, що перед українською мовою і наукою про неї стоять вагомі завдання, потреба вирішення яких гостро відчувається суспільством» [5, с. 68].

Слід констатувати, що в зазначений період не було жодної належної граматики української мови. Однак науковці розуміли, що саме мова є тим першоелементом відродження і становлення української нації, який має охоплювати всі сфери суспільного життя, особливо в період культурного відродження етносу. Учені констатували наявність великої кількості лексичних запозичень, які суперечили внутрішній структурі української мови і не вписувалися в її загальну лексичну і словотвірну канву. Необхідне було фахове втручання у процес нормалізації української мови. У цьому аспекті виникла наукова дискусія між В. Ганцовим і А. Кримським, котрий застерігав, що унормування передбачає втискання мови в певні рамки і може її знищити, оскільки вона ще не має такої сили, щоб регулювати діалектне розмаїття. В. Ганцов же наполягав на тому, що мовознавець на основі фахових знань повинен встановити норми відповідно до структури мови та її духу і таким чином убезпечити лексико-словотвірний зріз від потрапляння невластивих йому елементів, у т. ч. й запозичень.

Окрім питань унормування української мови, учений вважав за доцільне зацентувати увагу на співвідношенні літературної мови й територіальних діалектів.

Ю. Шевельов, аналізуючи мовознавчий доробок В. Ганцова, поділяє його на дві групи. До першої групи він відносить розвідки з історичної діалектології, до другої – напрацювання щодо літературної мови та шляхів її розвитку, у яких він перш за все засвідчив свою громадянську позицію. Науково вагомими в розвитку українського мовознавства є праці першої групи. «Вихідною точкою наукових праць Ганцова з історичної діалектології було його знання говірок південної Чернігівщини, передусім Козелецького повіту. Він зібрав тут багатий матеріал, зібрав особисто і не в коротких відвідинах, а в багаторічних спостереженнях. Але Ганцов особисто досліджував також говірки Чернігівського, Сосницького, Остерського і Ніженського повітів на Чернігівщині, Переяславського на Полтавщині... а від надійних осіб збирав відомості про говірки Борзенського пов. на Чернігівщині, Кролевецького й Путивльського – на Курщині, Золотоніського – на Полтавщині, Київського тощо» [6, с. 41].

Учений пропонує власну класифікацію північноукраїнських говірок, фахово коментуючи їх поділ на східну (лівобережну), посередню і західну.

Опрацьовуючи орфоепічну специфіку північноукраїнських говірок, В. Ганцов приділив значну увагу дифтонгам, скоригувавши наукові розвідки попередників (К. Михальчука, Я. Розвадовського). Учений здійснив теоретичний опис дифтонгів і з'ясував їхню роль як у системі північноукраїнських говірок, так і в історичному розвитку загалом.

«Головні твердження Ганцова полягали в тому, що т. зв. поліські «дифтонги» не є справжні дифтонги, бо це є суцільні й неподільні фонемні, які в своїй артикуляції поступово пере скочають від початкового звука до кінцевого, будучи довгістю й сприйманням нормальними голосними; вага цих полюсів такого звука може мінятися в мові навіть тієї самої особи, але завжди це звуки одного ряду. Звуки ці бувають тільки під наголосом, причому експіраторна енергія падає на весь звук, меншаючи на кінець його (отже, наголос має спадний характер...). ...У ненаголошених складах замість цих звуків виступають, поза випадками, спричиненими аналогією (закінчення прикметників, префікси), голосні **о**, **е** (**жуонка**, але **жонкі** і т. п.)» [6, с. 42].

Саме у процесі дослідження фонетичної природи дифтонгів В. Ганцов довів історичну єдність українських говірок. «Північноукраїнські говірки... досі заховують у собі багато старовинних рис нашої мови, котрі в інших говірках давно уже знепали, позмінювавшись новотворами» [3, с. 116]. Проте в цій же науковій розвідці вчений зауважує: «...в ненаголошених нових закритих складах розвиток **о**, **е** був відмінний у південних говірках і в північних говірках. У південних говірках **о** переходило в **у**, що потім нефонетично, під впливом і в наголошених складах заступалося ї собі на **і** (...**жінка** – **жунки**, **жінка** – **жінки**), тим часом у північних говірках у подібних випадках **о** взагалі не змінялося. З цього висновок, що північні говірки раніше від південних утратили довготу голосних не під наголосом» [3, с. 142].

Об'єктом наукових інтересів В. Ганцова неодноразово ставала історія розвитку українського вокалізму. Окрім дифтонгів, учений аналізував розвиток **а** та **ѣ**, а також **е**, **и**, **о**, у результаті чого підтвердив думку про суттєві відмінності між південно- і північноукраїнськими говірками. На основі аналізу фонетичного матеріалу вчений доходить висновку, що відмінність південних і північних українських говірок є очевидною.

Аналізуючи розвиток українського діалектного вокалізму, дослідник звертає увагу на те, що приголосні перед **е** не зазнавали пом'якшення. З огляду на це вчений констатує, що перехід **е** → **о** міг відбутися лише за умови закритого складу.

У сфері консонантизму вчений справедливо стверджує, що праслов'янський рефлекс ***dj** зазнає неоднакових трансформацій в українській та інших мовах. Специфічною ознакою українських регіональних змін, на думку В. Ганцова, є перехід давнього ***dj** у **дж** (**саджу**, **ходжу**). Окрім того, «...він приймає перехід **л** в нескладове **у** після **ѣ** перед приголосним за доісторичне явище, так само як перехід **г** в **г** ...; він вважає за доісторичну українську зміну **ѣ**, **ь** в **і** перед **й**... Зрозуміла річ, що прийняти це – означає відмовитися від гіпотези прасхіднослов'янської єдності» [6, с. 49].

Дослідження козелецьких говірок стало вихідним пунктом цілої низки фактів у фахово обгрунтованому описі, аналізі та науково зрілих висновках ученого: ствердіння **р** та **ц**, рефлексії **а**, постання **і** в префіксах **піді-**, **розі-**, **зі-** тощо.

Висновки і перспективи подальших розвідок. З огляду на сказане слід констатувати, що В.М. Ганцов під час коротких періодів перебування на волі зумів презентувати українській і світовій спільноті візеріть громадянської мужності, гідності й порядності, а також наукове потракування окремих загальнолінгвістичних ідей, діалектологічних тлумачень, історико-фонетичних описів, лексикографічних напрацювань, що є потужним поштовхом до розвитку сучасних мовознавчих досліджень.

Література:

1. Всеволода Ганцова життєпис і список праць. Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук. Київ: Друк. ВУАН, 1923. Кн. 2-3 (1920–1922). С. 126–127.
2. Ганцов В.М. Проблеми нашої літературної мови. *Мовознавство*. 1990. № 3. С. 69–73.
3. Ганцов В. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку. *Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук*. Київ: Друк. ВУАН, 1923. Кн. 2-3 (1920–1922). С. 116–144.
4. Довбня Л.Е., Товкайло Т.І. Історія українського мовознавства в іменах: навч. посіб. Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М., 2018. 140 с.
5. Желєзняк М. Мовознавча спадщина Всеволода Михайловича Ганцова. *Мовознавство*. 1990. № 3. С. 66–69.
6. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. 126 с.
7. Шевченко С. Всеволод Ганцов: життя після свинцевої зливи. URL: <https://dt.ua/history/vsevolod-gancov-zhittya-pislyav-svincevoyi-zlivi-.html> (дата звернення: 16.07.2019).